

ще день-два не може подати точно прізвище студента. Газета щоденно інформує про цей вчинок у постійній рубриці “Після атентату у консуляті СРСР у Львові”. 1 листопада газета детально повідомляє про перебіг суду (“Наглий Суд. Вбивство у совітському консуляті у Львові”) та про вирок Миколі Лемикові. Для захисту підсудного виключно зголосилися всі українські адвокати, але польський суд погодився на двох. У зв’язку з тим, що М.Лемик був неповнолітнім, смертну кару йому замінено довічним ув’язненням. На таку судову розправу зібралося немало журналістів закордону. Заява підсудного, що він убив радянського урядовця Майлова на знак протесту проти масового вбивства українців голодом, облетіла світ.

Українці ЗУ, можливо, дещо із запізненням, але все ж таки спромоглися на консолідований вияв протесту проти штучного голодомору, щоб доказати собі та й світові свою солідарність із пригнобленими єдинокровними братами в Радянській Україні, виступивши єдиним фронтом проти більшовицького режиму (“Діло”, 29 жовтня “Одним фронтом”). І про це все можна довідатися не між рядками, а таки зі шпальт газети, заголовки якої кричали про найжахливіший геноцид українського народу — голодомор у 1932—1933 рр.

І.М. Кравчук

Міжнародний інститут освіти, культури та зв’язків з діаспорою
Національного університету “Львівська політехніка”

СВІДЧЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР

(Видання українців у діаспорі про голод в Україні 1932—1933 рр.)

© Кравчук І.М., 2003

Українська повоєнна еміграція, досліджуючи та аналізуючи спогади очевидців періоду 1932—1933 рр., на основі опрацьованих матеріалів, мала можливість вільного, всебічного і об’єктивного висвітлення світові найбільшої трагедії українського народу — голодомору. Це дозволило стверджувати, що в Україні був організований штучний голод саме для здійснення геноциду українців. Доказом цього є проведений нами аналіз видань українських і чужинських авторів, які появлялися і з’являються у країнах Заходу.

Комуністична Москва нагло і безсоромно заперечувала про вчинений нею ж голодомор в Україні в 1932—1933 рр. Інформаційна блокада воістину відповідала тій залізній стіні, оплетеній большевицькою владою колючим дротом, що постала між двома світами. Але українці на західному боці від Збруча та й в діаспорі знали про трагедію своїх братів і сестер у так званій Радянській Україні і робили безуспішні спроби допомогти конаючим від голоду. Та дарма. Москва проводила свідомо жорстокий і цілеспрямований геноцид українського народу. Світ, задурманений своїми продажними журналістами та дипломатами, відвертою брехливою пропагандою Кремля, за незначними винятками, злочинно промовчав. Українці власними силами збирали матеріали про голод, особливо тоді, як тисячі свідків голодомору змогли наприкінці Другої світової війни дістатися на Захід. Внаслідок появи сотень книжок і публікацій у пресі, фільму “Жнива розпачу” тощо

американський уряд створив спеціальну конгресову комісію для дослідження голодомору. У 1996 р. американська слідча комісія передала Верховній Раді України понад тридцять томів записів і відеокасет свідків голоду, але, як зазначає в “Літературній Україні” від 27 березня 2003 року Олексій Коновал, вони й досі лежать у підвалі українського парламенту. Безперечно, чимало робиться і в сучасній Україні. Завданням статті є спроба висвітлити невсипущу працю наших краян вільного світу у збиранні усіх можливих фактів, спогадів і документів про найбільшу трагедію в Україні та про ознайомлення світової громадськості з усім цим.

Ми розглянемо ті видання, які змогли розшукати у львівських бібліотеках: Науковій бібліотеці ім. Стефаника, Міжнародному інституті освіти, культури і зв'язків з діаспорою та відділі діаспорної літератури Львівської обласної універсальної бібліотеки. Подаватимемо ці видання за хронологією їх появи.

Найпершим відгуком поза Україною була брошура польською мовою “Głód na Ukrainie i jego przyczyny”, видана у Варшаві Українським Еміграційним Комітетом допомоги голодуючій Україні в 1934 р. Ця брошура, підписана криптонімом N. L. Z., на 28 сторінках ознайомлювала Польщу, яка не вельми була зацікавлена в подібній інформації, про голодомор, наводячи численні повідомлення — витяги з листів, які чудом діставалися за кордон. Безперечно, це були перші вістки про те, що діялося у різних областях України. Далі неукраїнському читачеві розповідалося про історичні події в Україні у ХХ ст. — про національно-визвольні змагання українців за свою державність, комуністичні репресії вже в Радянській Україні і, нарешті, про найбільшу трагедію — голодомор 1932—1933 рр. Треба визначити, що досить скрупульозно, зі знанням справи проаналізовано сучасну політичну ситуацію в Україні, про стан на селі та подані матеріали про винищення взагалі, окрім селянства, національно свідомого елементу, висвітлено життя та стосунки в ЦК КП(б) України на той час. Згадується і про тріумф, який запанував після 1933 р. у владних комуністичних ешелонах, з нагоди викорінення “українського буржуазного націоналізму”. Однак автор брошури заявляє, що цей тріумф передчасний, бо гряде народний вибух непокори. Та, на жаль, народ настільки був знищений, фізично і морально, що не мав сили здобутися на будь-який протест.

Із щоденної газети “Діло” за 1933 рік довідуємося про виступи різних українських еміграційних організацій із протестом проти штучного голоду. У червні із зверненням “До культурного світу (У справі голодомору на Радянській Україні)” звернувся Союз Українських журналістів і письменників за кордоном у Празі (“Діло”, 8 липня). З аналогічною заявою-закликом виступило Об'єднання Українських Організацій в Америці — “Рятуймо Україну від голодомору” (“Діло”, 4 жовтня). До всіх Міжнародних жіночих організацій звернулася Українська Секція Жінок Міжнародної Ліги Миру і Свободи з проханням протестувати проти червоного терору в Україні (“Діло”, 7 жовтня). Ініціативи щодо протесту й організації допомоги, що оголосив Український Громадський Комітет рятунку України, підтримали українські організації у світі: Комітет допомоги голодуючим в Україні у Празі, Українська Еміграційна Рада в Парижі, Об'єднання українських організацій на чужині в Брюсселі та інші. (“Діло”, 29 жовтня).

Львівська преса сповіщала і про багатотисячні протибільшовицькі демонстрації в Нью-Йорку та Чикаго у грудні 1933 р. (“Діло”, 8 і 21 грудня). Очевидно, що це далеко не повна картина протестів українців на еміграції.

Передвоєнні лихоліття, Друга світова війна відсунули тему голодомору з першого плану. Але ці роки дали змогу тисячам громадянам підневільної України переїхати на Захід, в тому числі багатьом письменникам (І. Багрянний, В. Барка, Ю. Горліс-Горський...), що згодом заявами, спогадами та художніми творами підтвердили факт існування народобивства в Україні.

Іван Багрянний одним із перших відізався у публіцистичному листі — зверненні “Чому я не хочу вертати на “родіну” (Лондон, 1946, с. 30). Він застерігає своїх краян від повернення в СРСР — злочинної країни. У III і IV розділах обґрунтування відмови відомий уже письменник окреслює ситуацію на селі — колективізацію в 1929—1932 рр. та голод 1933 року. На кількох сторінках оцінка ситуації — причини і наслідки катастрофи подані правдиво: “Сталін прирік українське селянство на голодну смерть свідомо” (с. 11), бо “підгорнувши Україну, більшовизм поставив своїм завданням зденационалізувати її, знищити її духовно і національно, прагнучи зробити з многонаціонального СРСР єдину червону імперію” (с. 9).

Варто підкреслити, що І. Багрянний дуже тонко підмітив, чому Москвою була зупинена допомога із Західної України: “допомогу, яку було організовано на Західній Україні, братню допомогу від тої частини, що жила поза межами СРСР під Польщею, Сталін відкинув і навіть нічого не сказав про це вмираючим українцям в СРСР. Навіщо? То небезпечно, бо то є національна солідарність, така страшна для більшовизму” (с. 11).

Письменник не приховує найбільшого жаху у час голоду — канібальство. “Український народ в цій страшній трагедії був доведений до людоджерства. Збожеволіли від голоду матері з’їдали своїх дітей. Ви матері всього світу! Ви можете уявити собі такий стан й такий режим, коли б ви могли з’їсти власну дитину? Ні. Ви не можете цього навіть збагнути ані в це повірити”. Ця трагедія (та й інші) змусила письменника заявити про ненависть до більшовизму і відмову повертатися на “родіну”.

Чомусь не значиться у бібліографічних переліках видань про голодомор спогадів Віктора Кравченка “Я вибрав волю. Особисте й політичне життя советського урядовця” (Торонто, 1948 — переклад на українську, с. 500). Сенсаційна книжка В. Кравченка, високопоставленого радянського урядовця (голови відділу у Совнаркомі, а у час перебування в США — працівника Радянської Закупівельної комісії), що утік в Америку в 1944 р., відразу після втечі була написана російською мовою, перекладена на англійську і видана в 1946 році. Через те, що в книжці події відбуваються в Україні, то незабаром (1948 р.) вийшла й українською мовою, правда, переклад дуже низької якості. Автор, зросійщений українець із промислового півдня України, займав поважні пости у промисловому секторі. Але ніколи не втрачав відчуття правди, що й зрештою привело його у табір перебіжчиків.

Це була чи не перша публікація не скільки очевидця репресій тоталітарного режиму, як деякою мірою і виконавця цих репресивних заходів. І, в тому ж числі, на селі. З огляду на це спогади В. Кравченка важко недооцінити. Восьмий (“Жах на селі”) та дев’ятий (“Пекельні жнива”) розділи власне присвячені проблемам села. Партбюро Технологічного інституту в Харкові посилає своїх студентів-партійців на збір урожаю в Дніпропетровському районі з напучуванням: “Бийте кулацьких агентів, де тільки піднесуть голови. Це війна!... Ваше завдання дістати збіжжя всякими способами. Видушіть його з них (селян — *І. К.*), де б

вони його не заховали — із-печей, з-під постелі, з льохів чи задвірків... Зерно знайти мусите — і ви його знайдете! Це буде доказ вашої спритності і вашої пильності чекіста. Не бійтеся вживати крайніх заходів. За вами стоятиме лавою Партія. Цього жде від вас товариш Сталін. Це боротьба на життя й смерть. Ліпше зробити забагато, аніж замало” (с. 84).

І ці настанови неухильно виконувалися при пильному контролі ГПУ. Було послано, крім потужної репресивної системи нагляду і виконавців, ще й 100-тисячну армію добровольців, щоб пильнувати збір нового урожаю. У спогадах не можливо оминати страхітливі описи смерті голодних людей (с. 111—112). На правах уповноваженого у селах Кравченко міг бачити затоварені склади масла, зерна ще попереднього урожаю тощо. “Сотки чоловіків, жінок і дітей померли з голоду у цих селах, а тут стоси хліба за їх порогом”, — пише Кравченко. Він зафіксував і розшарування сільського населення. “Я думав про нову, упривілейовану верству в селі — про тих советських і партійних урядовців, що отримують молоко й масло з кооперативного складу, коли всі навколо них умирають із голоду. По-рабському виконують розпорядження осередку, байдужі до страждань простолюду. Продажність такого роду трудно мені зрозуміти. Були ж вони недавно ще самі бідні селяни, а вже затратили останні сліди споріднення зі своїми сусідами. Це вже окрема каста...” (с. 110).

Характерні слова партійного функціонера Гатаевича, якого автор до певної міри ідеалізує, бо не був до кінця садистом перед своїми: “Між селянством і владою відбувається жорстока боротьба на життя й смерть. Цього року була спроба їх міцці й нашої міцці та їх видержливості. І треба було аж голоду, щоб їм показати, хто тут паном. Це коштувало нас мільйони людського життя (підкр. наше — *І. К.*), але колективний спосіб господарювання закріплений. Війну виграла ми.”

На жаль, Кравченко не зміг зробити єдиного правильного висновку, що справа не стільки у класовому зламанні хребта господареві-куркулеві, як взагалі у знищенні українського селянина — основної небезпеки для російського комуністичного імперіалізму. Але спогади, очевидно, були переконливі не тільки у своїй щирості, але й ще у тому, що їх оповідач, на цей раз, не був жертвою чи свідком у прямому розумінні, а катом, правда, обласорозродженим муками совісті і дрібними хитроцями, що допомогли порятувати не одне життя у селі.

Зусиллями українських науковців в еміграції підготовлялася українська енциклопедія і безперечно, що таку жахливу трагедію нашого народу не тільки не можна було оминати, але й потрібно було науково осмислити. В історичній частині Енциклопедії Українознавства, т. 1, ч. II (Мюнхен—Нью-Йорк, 1949) поміщена стаття про колективізацію, ліквідацію приватного господарства та окремо про голод займає майже дві сторінки, висвітлюється механізм здійснення штучного голоду. Проте кількість померлих дещо занижена (від двох до чотирьох млн.) і це вже після того, як правдива, виражена і доволі добре розрахована цифра 7 млн. була відома вже в 1933 р. Очевидно, для відповідальних редакторів (як от Володимир Кубійович та автор статті Д. М. Б.) — ця кількість видавалася неймовірною. Енциклопедичні матеріали вимагають реалізму, а не емоцій: тобто краще помилитися, але в меншу сторону.

Проте висновок не вимагає коригування: “Після голоду 1933 р. опір українського селянства був зламаний настільки, що ті, хто вижив, змушені були скоритися й піти на колгоспну працю. Інші пішли до районів промисловості ...” (с. 552).

У тій же енциклопедії, але уже в словниковій частині (“Голод” т. 2), що появилася в 1952 р., В. Маркусь дає інформацію про всі можливі голоди, зафіксовані в письмових джерелах в Україні від найдавніших часів. А голодові 1932—1933 рр. віділено найбільше місця й аналізу — він (голод) на відміну від подання в УЗЕ “був викликаний не природними, а політичними причинами”, відповідно до тези подаються обґрунтування. Стаття обґрунтовується посиланням на літературу: тут праці Г.Сови (“Голод в Україні 1933”, Мюнхен, 1948), Д.Соловея (“The Golgotha of Ukraine”, Нью-Йорк, 1953), М. Вербицького (“Найбільший злочин Кремля” Торонто, 1953), що дало авторові змогу подати цифри смертності — (4—5 млн.) дещо більші, аніж у загальній частині. Але тут же автор наводить результат підрахунків В.Кубійовича — 2,5 млн., з яким вже тепер ми не можемо згодитися.

Отож вищезгадана у ЕУ праця англійською мовою (переклад з української) вміщує розділ, який складається з особистих спогадів мешканців Полтавщини. Цікавим фактом є те, що використання автором цих спогадів-свідчень та їх правдивість засвідчуються підписом Івана Климка — 11 березня 1949 року. А в свою чергу підпис п. Климка засвідчується нотаріально в Ганновері (в Британській зоні Німеччини). Як і, зрештою, багатьох інших. Таке запевнення правдивості, вочевидь, не було зайвим, бо йшла ідеологічна війна двох світів — і кати аж ніяк не хотіли визнати правду. Зрештою, і до сьогодні ми цього не почули від уряду Російської Федерації, що оголосила себе правонаступницею СРСР.

Згадана в ЕУ книжка М. Вербицького “Найбільший злочин Кремля. Запланований штучний голод в Україні 1932—1933 років” (Лондон, 1952, с. 112) появилася як видання “Демократичного Об’єднання Бувших Репресованих Українців Советами”. Фактичний матеріал зібрано серед членів цього об’єднання у Великій Британії — живих свідків голоду з нагоди його 20-ліття.

У передньому слові “Від Головної Управи “ДОБРУС” сказано:

“Тут подаємо факти з невимірної трагедії нашого народу і потворних злочинів червоної Москви над нашим Народом, над Україною за перші роки злочинного панування цього режиму з комуністичною формою й російською суттю”.

І далі: “Вирвавшись з “сталінського раю”, ми цікавимося: чи знав про це Захід? Пересічна людина заходу здвигувала плечима, а наші емігранти відповідали, що чутки про це не доходили і коротко містилися в пресі, десь на невидних місцях, дрібненьким петитом. Світ удавав, що нічого не помічає, себто помічати не хотів... Нам здається, що це звичайний — вірніше — надзвичайний геноцид. І не бачити його — значить — рятуватися, ховаючи голову в пісок”.

У праці в загальних рисах подано огляд трьох періодів в Україні: військового комунізму, НЕПу, колективізації і голоду 1933 року. Вона написана в’язнями советських концтаборів, розкуркуленими й переслідуваними — усіма тими, кому вдалося вирватися на Захід, написана без джерел, з пам’яті. Подані тільки факти.

Упорядники, полемізуючи з деякими пресовими органами російської еміграції, особливо підкреслюють той факт, що голод не був витвором одних високопоставлених українців, хоч і не бракувало по селах злочинного шумовиння з місцевого населення. Але цим шумовинням керували прислані “тисячники” (із 25-тисячників) не українського походження. А за ними стояла Москва. Голод — яскравий приклад тоталітарної беззахисності, коли влада опиняється в руках чужої сили.

Дуже цікавим є адресування цієї книги, oprіч чужинців, тим категоріям української еміграції, що ще була одурманена комуністичною ідеологією. Напевно таких було чимало. І тому автор видання зауважує:

“Якщо якийсь “Daily Worker” назве це “пропагандою підпалювачів війни”, ми не будемо викликати свідків з ССРСР. Ми знайдемо тисячі свідків тут, на місці, в Англії, та тисячі тих, що безпосередньо у 1933 р. втратили своїх батьків, братів, сестер, або були самі пухлі від того московського винаходу — штучного голоду 1933 року”. Отож, була, як бачимо, потреба і полемізувати, і свідчити, що і робить доволі успішно ця книжка.

У наступному році світ побачила перша частина “Голготи України” Дмитра Соловея під заголовком: “Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною” (накладом “Українського голосу” — Вінніпег 1953, с. 288) — книжка, яка також згадується в ЕУ. Автор присвячує її пам’яті мільйонів жертв України, а в тому числі рідних та друзів, що їх було вбито або замучено московсько-большевицькою системою.

Д. Соловей розглядає в своїй книзі різні бачення цієї проблематики дослідниками. Важливим є посилання на цитату проф. Г.Г. Фішера з книги “The famine in Soviet Russia” “...політика комуністичної партії щодо голоду на Україні цікава з кількох сторін. Большевицьке правительство не тільки ховало перед А. Р. А. (Американською допомогою організацією) те, що діялося на Україні, але ця влада активно знищила всяку найменшу змогу зв’язку між Україною та Америкою”. Посилається автор і на книгу С. Підгайного “Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933—1941”, в якій йдеться про окрему категорію тамтешніх засланих, що становили 325 людоїдів із часів голоду 1932—1933 рр., між якими було 75 чоловіків та 250 жінок.

Не минає автор і згадки про масові демонстрації в 1948 році, які відбулися з нагоди п’ятнадцятиріччя “Голготи” України, про що свідчила українська преса в Німеччині (“Свобода”, “Українська трибуна”). Ці демонстрації вулицями Мюнхена, Ганновера, Фалінгбостеля, Ельвангена та інших провели тисячі втікачів (живих свідків) з України, які перебували в таборах переміщених осіб Західної Німеччини.

Щоб приховати перед цивілізованим світом свій страшний нелюдський злочин народовбивства, в самому ССРСР у жодній газеті не з’явилося навіть натяку про голод. Рецензуючи видану в 1952 р. книжку “Стежками на Голготу” (ч. 1.), Д. Соловей пише:

“На Україні були в той час села, що вимерли під час голоду цілком. Щоб прикрити ці зяючі на тілі України рани, з одного боку і з другого, щоб зміцнити на Україні протиукраїнські промосковські елементи, при уряді ССРСР у Москві було створено спеціальний Переселений Комітет, який зайнявся “експортуванням” на Україну переселенців для залюднення вимерлих українських сел. Цим переселенцям з інших республік ССРСР давалася значна матеріальна допомога, а супроводжували транспорти переселенців на Україну призначені лікарі-українці (с. 196).

Варто зазначити, на відміну від 20-х років большевицька преса 30-х років практикувала цілковите приховування голоду.

Цінним надбанням книжки є багато посилань на публікації про голодомор в українській діаспорній пресі. А також наводяться відомості про чужинців, які, відвідавши Україну і Кубань, відразу ж після голоду говорили правду про жахливі події 1933 року. Автор цитує книжку журналіста Вільяма Генрі Чемберлена англійською мовою “Україна — забута нація”, що вийшла аж у 1944 р. Розуміння Чемберленом ситуації в Україні

безпомилкове. Наводяться й інші факти, напр., висловлювання окремих росіян з цього приводу. Сергей Максимов у романі “Деніс Бушуєв” у журналі “Грані” за 1948 р. вустами свого персонажа каже: “Україна вмирає від голоду. Ми є з вами п’ємо чай з варенням, у нас на столі білий хліб, масло, сир, пиріжки...”. Або заявляє А. Літвінський: “Я мушу сказати, що советський уряд заморив на Україні голодом декілька мільйонів людей” (“Новое Русское Слово” від 22.05.1949 р.).

Врешті Д. Соловей в дуже ґрунтовному розділі “Скільки знищено на Україні людей”, полемізуючи із заниженими даними в ЕУ щодо кількості, вважає цифру 7,5—7,7 млн. за мінімальну (тільки на початку 1933 р. ретельно обчислена достовірна цифра у 6 млн.) (с. 204).

У 1955 році в Мюнхені вийшла невеличка (с. 30) книжечка Поля Половецького “Співучасники Сталіна у голодовому народобивстві 1933 р.” накладом “Українського Видавництва” (відбитка з часопису “Шлях Перемоги”).

У передмові автор пояснює факти, які наштовхнули його на написання даної праці і висловлює подяку колективу “Нью-Йорк Таймс” за дозвіл передруку листів та дев’яти “депеш” московського кореспондента “Нью-Йорк Таймс” Волтера Дюренті за 1933 рік, які він пізніше свідомо сховав від світу. Отже, поштовхом були дві праці — “Свобода преси” (1935) проф. Г. Селдеса, в якій йшлося про безвідповідальність з боку іноземних кореспондентів і журналістів, та книжка “Я пишу так, як мені подобається” (1933) В. Дюренті. Останній, виконуючи сумлінно доручення кремлівського “боса”, спростовував жахливу інформацію про голод на Україні. Більше цього, він заперечував повідомлення колишнього особистого секретаря Ллойд-Джорджа, Геріта Джонса, який був першою людиною, що подала світові вичерпні, переконливі докази голоду після свого перебування в березні 1933 р. в Україні. Він посвідчив у Берліні перед представниками преси: “Тисячі людей уже померли і мільйони загрожені голодовою смертю” (с. 6). Загалом П. Половецький на основі депеш та деяких відповідей на них намагається “заглянути в каїнову душу цього бузувіра та пояснити його садизм, що червоною ниткою проходить через усі його тодішні репортажі” (с. 19).

Автор також намагається розібратися в моральній відповідальності продажних журналістів й інших видань: Юджіна Ляйонза, Моріса Гіндуса, Барнза. Загадкою для П. Половецького є той факт, чому тоді так звані “Українські Злучені Організації Америки” не діяли, коли вже цитований автором хвилюючий лист Катерини Шуток свідчив про те, що українці Америки вже навесні 1933 р. мали надійні вісті про трагедію України і зверталися з цього приводу до редакцій газет тощо. Чому вони мовчали аж до 28 жовтня 1933 р., коли вперше в “Нью-Йорк Таймс” з’являється голос протесту і вимога українського політичного діяча Луки Мишуги розпочати дослідження голоду?...

Подвижником у дослідженні та популяризації відомостей про голод був Василь І. Гришко. У книжечці “Хто з ким і проти кого? Відкритий лист-відповідь Юрію Смоличу” (видання українського інформаційного бюро, Берлін, 1958 р., с. 41), полемізуючи із Смоличем відносно його брошури “З нагоди чи проти народу”, яку видав у Берліні Комітет “За повернення на Батьківщину”, автор викриває суцільну фальсифікацію новітньої історії України радянським письменником.

В. Гришко також докоряє і Бажанові в питанні голодомору. “Бачили це й Ви, в жахливі часи штучного голоду 1932—1933 рр., коли в Україні масово вмирали на кожному кроці якраз оті мільйони українців, яких потім забракло серед населення СРСР. Москва прирєкла їх на вимирання, відібравши від них їхній хліб, яким відгодовувала росіян. Для чого ж

Вам треба було аж шукати німців, виказуючи їхні відомі злочини в Україні під час війни, коли ж і без війни ще більші злочини заподіяли в Україні Ваші ж “брати-росіяни!” (с. 22). Однак така “поведенція” українських радянських письменників була характерна аж до нашого часу: чомусь окупантами і злочинцями були німці і ніколи росіяни. І по сьогодні святкуємо “визволення” такого то місяця від німецько-нацистських окупантів, але ще не святкували ні разу визволення від російсько-комуністичних. І здебільшого переконати їх неможливо. Було не під силу і В. Гришкові це вчинити у полеміці з тодішнім Бажаном — речником імперської Москви.

Справа голоду не віддалена часом. І власне, як підкреслює В.Гришко, усі, що його пережили, є свідками цієї трагедії й обов’язком кожного свідчити про неї: “У страшні роки штучно організованого Москвою голоду 1932—1933 рр., коли мільйони українського трудового населення вмирили, а інші мільйони в жахливих труднощах виборювали собі можливість жити, ми були також одними з тих мільйонів, що все це пережили безпосередньо на собі” (с. 36).

Наступну працю Василя Гришка “Москва сльозам не вірить. Трагедія України 1933 р. з перспективи 30-річчя (1933—1963)”, видано Демократичним Об’єднанням Бувших Репресованих Українців Советами у Нью-Йорку, 1963, (с. 67) слід вважати важливим історичним дослідженням, яке переконливо у своїй сукупності господарського, культурного і політичного життя доводить, що “...1933 — це був не тільки рік катастрофи, штучного голоду, не тільки рік масового вимирання українського селянства, а також і рік катастрофи, так званого, “радянського національно-культурного будівництва” на базі компромісової “національної політики” комуністичної партії; це був рік розгрому навіть самої компартії України за так званій “націоналістичний ухил” у зв’язку зі злочасною “українізацією” 20-х років; це був рік масового фізичного і морального терору супроти української інтелігенції взагалі і нової “радянської” та комуністичної, але національно свідомої, української інтелігенції, зокрема; це був рік розстрілів і самогубства українських, вже “радянських”, письменників і діячів української, вже “радянської”, культури; це був рік припинення й засудження “українізації” та початку нещадної русифікації, бо навіть початку усунення з України самої української мови, порядком вже, так би мовити “розукраїнення” України, як нації” (с. 15—16).

Це і є основною провідною думкою цієї розвідки.

Цікавим моментом дослідження варто назвати засудження автором українського комунізму, “на якому лежить тягар історичної провини” — не “фатальної провини” тільки за повалення української революції 1918—1921, але й за усі інші наступні національні катастрофи. Це звинувачення цілком слушне і для нашого часу і шкода, що наші політики та й науковці не використовують його у боротьбі із сучасним “українським” комуністичним рухом.

Цього ж року у Мюнхені з’являється збірник “Голод 1933 року в Україні. Свідчення про винищення Москвою українського селянства”, видання газети “Український Селянин”. Демократичне об’єднання колишніх політично репресованих українців советами. (с. 80) — упорядником збірника був Ю. Семенко.

Усі матеріали книжки, а саме 25 статей, зміст яких частково пояснюють їх заголовки, документують заходи большевиків, спрямовані на ліквідацію спротиву селянства закріпаченню в колгоспах, ліквідації хліборобів як класу землевласників, перетворенню їх на

сільськогосподарських робітників державних господарств за допомогою штучно влаштованого голоду 1933 р., самий голод та його наслідки.

Своєрідною передумовою є заклик головної управи ДОБРУСу під назвою: “Не забуваймо про геноцид українського народу червоною Москвою” (Мюнхен, 27.09.1958), в якому йдеться про причини створення цього Об’єднання 2 грудня 1951 р. в Мюнхені-Пазінг (Німеччина). Воно було створене колишніми політв’язнями советських концентраційних таборів, в’язниць та так званими адміністративними засланнями і спецпереселенцями. Мета — свідчення про боротьбу українського народу за створення народоправної держави та про людиноненависницьку систему комуністичного тоталітарного режиму. Діяльність цього Об’єднання спрямована на збирання і записування матеріалів про репресії, влаштування власними силами і разом з іншими українськими організаціями мітингів, віч і маніфестацій, на яких викривалась би антиукраїнська діяльність большевицької Москви в минулому і тепер. Була домовленість із редакціями кількох українських часописів про публікацію свідчень переслідуваних.

Таким чином було видано немало свідчень про репресії в часописах “Сучасна Україна” й “Український Селянин”, частину з них було використано у праці англійською мовою “Біла книга про чорні діла Кремля” та інших виданнях.

У книзі Миколи Галія “Організований голод в Україні 1932—1933” (Український публіцистично-науковий інститут. Чикаго-Нью-Йорк, 1968, с. 40), доволі скрупульозно зібрані усі можливі згадки про голод в Україні у світовій пресі. Напр., 31 грудня 1933 р. паризький “Le Matin” у статті “Голод в Україні” писав: “Систематично організований голод має ціллю знищити націю, якої єдиним є те, що вона змагає до свободи... Україна проти своєї волі попала під злочасне правління Москви і під комуністичний режим. Той режим скоро потрапив довести край до його теперішнього положення” (с. 6). Такої ж думки дотримується “Нойе Цюріхер Цайтунг”: “планове докорінне винищення великого народу” (с. 9).

Ці та інші тогочасні висновки свідчать про глибоке розуміння коренів та мети голодомору як свідомого народовбивства, розуміння таких відомих журналістів як Чемберлен (“гігантська трагедія”), Свіфт (“одна з найбільших трагедій світу”), Магеридж (“побойовище”), Т.Вокер (“голодова смерть згідно з планом”). У 1935 р. у “New York Evening Journal” публікується у двох числах стаття Томаса Вокера “Голод походжає по Україні”, який щойно подорожував по українській частині Росії і зумів довідатися про страхітливі події минулих років.

Автор наводить ще багато уривків із газетних дописувань, які підтверджують думку, що світ мав би знати правду про те, що творилося в Україні. І ці оцінки не поверхові, а сягають у коріння співіснування народів імперського і колоніального, за винищення якого імперський мав би ще більше себе утвердити. Проте ці свідчення не були підтримані урядами країн західного світу — і це було злочином у стосунку до українського народу.

Цікавий факт, що Об’єднання Українських організацій у США у праці “Famine in Ukraine” в 1934 р. (“Голодомор в Україні”) також виявило розуміння масштабів трагедії — і цю книжку (брошуру) цитує лондонський часопис “Answers” від 4 лютого і 3 березня 1934 р. Микола Галій детальніше (цілий розділ) розглядає книжки американського журналіста В.Г. Чемберлена (“Russia’s Iron Age”, Бостон, 1934; “The Ukraine, a Submerged Nation”, Нью-Йорк, 1944), в яких правдиво розповідається про голодомор.

У розділі “Москва заперечує існування голоду” автор висвітлює різні аспекти цинічної кремлівської пропаганди щодо заперечення голодомору. І що найважливіше Москва, як пише Галій, “замкнула Україну і Північний Кавказ перед чужинними кореспондентами” (с. 27).

Книжка логічно завершується розділом “Голод в Україні і совість світу”, називаючи імена та організації, що заявили свій протест Москві: Єпископат греко-католицької церкви, Віденський архієпископ кардинал Інніцер і зініційований ним Допомоговий комітет, прем’єр Норвегії Мовінкель, президент Ради Ліги націй, Генеральний секретар Конгресу Європейських меншостей д-р Аменде, Американський конгрес — (Гемілтон у палатах репрезентантів) та інших.

На жаль, стверджує автор, “всі ті вістки про голод, всі шляхетні заклики до порятунку присудженого до смерти населення України — поза резолюціями — не викликали дієвої акції” (с. 34). “Пилат взяв воду і обмив свої руки” — так із того приводу писала англійська “The Daily Telegraph” 9 вересня 1933 р. (с. 35). І як роз’яснює автор, неморальна постава світу “була подиктована моральною байдужістю і страхом перед міжнародним ускладненням” (с. 35). І ще одне дуже слушне пояснення: культурна людина християнської цивілізації не могла зрозуміти можливість такої потворності в Європі в ХХ ст. — навіть очевидці не хотіли повірити власним очам. Однак, це все не може оправдати світ, змити “моральну пляму в історії людства” (с. 37).

Такі та багато інших думок викликає книжка Миколи Галія. І на завершення ще й така: “Москва не досягнула своєї мети” — і в підтвердження цитата відомого югославського автора Милована Діласа.

Неодноразово цитований Василь І. Гришко видає у Нью-Йорк — Торонто “Український голокост, 1933”, 1978⁶.

Ця, досить поважна за змістом, книжка вийшла з нагоди 45-річчя голодомору, видання здійснене Демократичним Об’єднанням Бувших Репресованих Українців Советами та Союзом Українців — Жертв російського комуністичного терору в Канаді. У передньому слові власне віддається належне цим двом організаціям у справі висвітлення подій в Україні у 1932—1933 рр. та почуттям обов’язку донести правду до відома широкого світу. Ними також було видано капітальну працю у двох томах англійською мовою під назвою “The Black Deeds of the Kremlin, a White Book, vol. 2. — New-York—Toronto, DOBRUS, 1955” “Біла книга про чорні діла Кремля”. На той час це була підсумкова праця зусиль вищеназваних організацій та їх прихильників — емігрантів з Радянської України. Ця книга у двох томах: 1 том — v. 1. Book of Testimonies. Toronto, 1953, вміщує особисті свідчення; а 2 том — vol. 2. The Great Famine in Ukraine in 1932—1933. New-York — Toronto, 1955 — документи і науковий аналіз статистики та історичних фактів. Ці видання осіли в поважних бібліотеках, установах та книгозбірнях визначних осіб США, Канади та інших країн світу і зіграли колосальну інформаційну роль. Праця (с. 128) має підсумковий, синтетичний характер: проаналізовано й узагальнено головні факти, зібрані на той час. Провідним мотивом є проведення паралелі української трагедії з єврейським “голокостом”.

⁶ Книжку цього автора “Experience with Russ’a” (Нью-Йорк, 1956) у львівських бібліотеках не вдалося знайти. На жаль, не надійшли до наших бібліотек і такі важливі видання: Сова Г. Голод в Україні. — Мюнхен, 1946; основий С. Правда про голод в Україні 1932—1933. — Новий Ульм, 1950; Пігідо Ф. 8.000000: 1933-й рік на Україні. — Вінніпег, 1951; Пігідо Ф. The Stalin’s famine: Ukraine in the year 1933. — Лондон, 1953.

Цілком новим у книжці є дослідження “1933 рік у світлі матеріалів українського самвидаву в СРСР 60-х і 70-х рр.”. Тут зустрічаємо прізвища Л. Лук’яненка та його товаришів, І. Дзюби, Є. Сверстюка, Максима Сагайдака (Степана Хмари) та членів Громадської Групи Сприяння Виконання Гельсінських Угод, які в той чи інший спосіб ознайомили українську та світову громадськість із трагедією нашого народу в 30-х роках.

Висновок цього дослідження можна втиснути у формулу “голодове народоббивство Москви в Україні 1933 р. було суто національним народоббивством” (с. 74). Тут же аналогічна теза Максима Сагайдака у праці “Етноцид українців в СРСР” з “Українського Вісника”, ч. 7—8. І врешті основний висновок Василя Гришка:

“Тільки на базі тотального погрому, як “Основної армії національного руху” в Україні — селянства, так і потенційного “командного складу” цієї армії — української національної інтелігенції, Москва змогла в 1933 році повністю на 180 градусів змінити свою національну політику в Україні, що й було остаточно затверджено й удокументовано спочатку постановою листопадового пленуму ЦК КПБУ 1933 року, а потім постановами 12-го з’їзду КПБУ в січні 1934 року у формі проголошення, що віднині “головною небезпекою в Україні є місцевий український націоналізм”... Так, за допомогою народоббивства 1933 року, Москва змогла приступити в Україні до здійснення, нарешті, й того курсу на “злиття” й ліквідацію української нації в лоні російської, що продовжується та неухильно триває в Україні й сьогодні” (с. 76—77). Це було сказано в 1978 році, але актуально й нині — у 2003 р.

Цінність книжки ще й у тому, що автор подає бібліографію (“тут вибрано все найліпше з усього того, що досі на цю тему опубліковано”), найповнішу на той час. Вона згрупована у двох частинах: 1) українською та російською мовами; 2) англійською та німецькою мовами. І містить 90 позицій. Власне тут ми могли б додати спогади Віктора Кравченка, про які вже йшлося.

Варто було б подати кілька слів про автора, що народився у 1914 році в Яготині, зазнавав переслідувань большевицької влади, займався літературною діяльністю, яку обірвав, щоб не фальшивити, власне в 1933 р. Згодом відбув трирічне ув’язнення на Колимі — вижив завдяки молодості. На еміграції публіцист — журналіст, письменник, політичний діяч. І чільний дослідник голодомору в Україні.

У 1983 р. В. Гришко видає цю книгу англійською мовою: “The Ukrainian Holocaust of 1933”, Toronto, Bahriany Foundation, Suxhero, DOBRUS 1983. Проте нове видання трохи відрізняється від попереднього. Англійського читача автор знайомить з передісторією голоду в І-й частині “Походження советського геноциду”, в якій йдеться про антинаціональні та антиселянські погляди марксизму, а також пояснюється зміст ленінсько-сталінського геноциду і його антиукраїнський аспект. Тоді як у першій частині україномовного видання подається загальний огляд української трагедії 1933 р. з історичної перспективи. А в передмові до англійського видання (Introduction) дана загальна картина тодішньої ситуації із роз’ясненням читачам понять, які застосовуються у книзі, як от: “kurkul”, “kulak”, “Ukrainization” тощо.

З нагоди цієї ж 50-ї річниці голодомору Провід ОУН окремою брошурою випустив у квітні 1983 р. спеціальний документ “Під світовий суд Росію за народоббивчий голод в Україні.

1933—1983. У 50-ту річницю знищення 7—8 мільйонів українців” (с. 15). Звинувачуючи російську комуністичну імперію за винищення українського селянства, ОУН підкреслює, що її завданням було провести по всій Європі широку інформаційну акцію про національну катастрофу. Подвиг Миколи Лемика ще в 1933 р. змусив заговорити світову пресу про голодовий терор в Україні. ОУН також розцінює голодомор у міжнародному аспекті: “Росіяни вчинили жорстокий міжнародний злочин” (с. 15), за який мав би відбутися світовий трибунал. Це актуально звучить і сьогодні: сучасна Росія, яка визнала свою спадковість від СРСР, не збирається навіть вибачитися перед Україною за вчинений злочин.

З нагоди цієї ж річниці голоду в Україні появилось ще одне цікаве видання — Галини Сенишин “Бібліографія голоду в Україні 1932—1933” “The Great famine” Bibliography, Оттава-Монреаль 1983. Авторка подає бібліографію документальних, белетристичних, віршованих творів, перекладів з української та англійської мов, оригінальних публікацій, альманахів-календарів, відозв-звернень, заяв у 50-ту річницю трагедії Голодомору, а також перелік українських газет та періодики⁷, що друкувалася в 1983 році в діаспорі і звітувала про вшанування пам’яті жертв великого голоду в Україні. Звідси ми довідуємося про відозви, звернення різних осіб та організацій з нагоди 50-ліття Голодомору, зокрема, Світового Конгресу Вільних Українців, Комітету Українців Канади, Кардинала Йосифа Сліпого, митрополита Мстислава Скрипника та інших.

У цьому бібліографічному покажчику зустрічаємо цікавий факт: у справі голодомору свого часу виступив імміграційний уряд Української Народної Республіки перед Комісією в Лондоні (за Комунікатом Українського пресового бюро у Парижі від 18 серпня 1933 р.).

Збірник статей про Голодомор — невеличке, але дуже компактне видання із дрібним шрифтом — упорядкований Надією Каратницькою “Голод на Україні, 1932—1933. Вибрані статті”, Сучасність, 1985 р., с. 143. Такі зручні книжечки очевидно були розраховані для перевезення до СРСР, в якому ще на цей час панувала мовчанка про події п’ятидесятилітньої давності.

Збірник містить 12 статей найрозмаїтішого характеру, які можна згрупувати: науково-дослідницькі і мемуарні. Фігурують автори як діаспорні, так із України (напр. Валентин Мороз, Володимир Малінкович, Юрій Бадзьо). Подано уривки зі статей молодого на той час (1933 р.) англійського журналіста Малкома Маггеріджа, що зважився писати про трагедію в Україні та інтерв’ю з ним, що проливає світло на працю іноземних журналістів в СРСР з їх продажністю, а також свої спроби передавати матеріали про голодомор через кордон, зневажливе ставлення до себе “світової громадськості” у такій ситуації тощо. Цікаво, що журналіст назвав цифри від 3 до 4 млн., за що його обізвали окремі англійські видання брехуном — “це число, що вважалося абсурдним перебільшенням, на ділі було применшенням” (с. 131). На закінчення розмови англійський журналіст стверджує: “Без сумніву це був один із найбільших злочинів наших часів, неменший, ніж єврейська катастрофа чи вірменська масакра. Але мене завжди вражає, як люди, говорячи про великі страхіння нашого століття — Авшвіц, Хіросіму та інші, ніколи не згадують голод в Україні. Яюсь після всіх тих років ще не усвідомлено того факту, що Сталін у 1930-х роках убив набагато більше людей, ніж Гітлер винищив євреїв” (с. 122).

⁷ Про голод 1922 р. маємо бібліографію усіх публікацій в періодиці (Роман Сербин “Голод 1921—1923 і українська преса в Канаді” (с. 402) — рік і місце видання не встановлено. Про голод 1933 р. такого покажчика немає.

Надія Дюк у цьому збірнику аналізує документальний фільм режисерів Новицького і Лугового “Жнива розпуки”, що був результатом дворічної праці дослідників голодомору в Україні. Фільм створений у Торонто за допомогою Державної ради кінематографії з нагоди 50-ліття трагедії. Варто знати, що цей фільм-інтерв’ю записав розмови з 27 очевидцями (понад 16 год), використав архівні матеріали (документальні фільми, понад 100 документів, зокрема листування МЗС і англійського посольства в Москві, репортажі журналіста Малкома Маггеріджа тощо). Англомовний фільм із музичною основою українських хорових народних творів і оригінальною музикою Зенона Лавришина тривав годину. “Це не заперечний документ про Голод” (с. 137). Фільм отримав високу мистецьку оцінку, здобув перше місце на Міжнародному кінофестивалі в Гюстоні (США) у квітні 1985 р.

Збірка матеріалів завершується текстом промови проф. вченого Сорбони Алена Безансона у сквері ім. Т.Шевченка на урочистостях з нагоди 50-ліття голодомору, в якій, між іншим, є такі слова: “Жертви чекають помсти і справедливого суду історії. Крім молитви, все, що ми можемо зробити для без числа цих мучеників — це пам’ятати. Що означає: знати, досліджувати, зафіксувати й аналізувати події” (с. 143).

Що і робила українська діаспора.

У 1986 р. у видавництві університету Оксфорда в Нью-Йорку вийшла друком ґрунтовна праця цього разу не українця історика Роберта Конквеста (Robert Conquest. *The Harbrest of Sorrow*, Oxford, 1986), що мала поважний розголос у світі. Ми згадуємо про цю книжку не тільки з огляду її значимості, але й тому, що автор розкриває жахливі картини колективізації та голодомору 1929—1933 рр., опираючись на документальні джерела при збиранні в основному українцями в діаспорі. В українському перекладі наукове дослідження Конквеста появилось у Києві в 1993 р. Видання цієї книги здійснено на пропозицію та за сприяння Крайового Комітету вшанування жертв голодомору в Україні 1933 (США) — 1993 (до 60-ліття). Почесні члени Комітету: усі владики усіх конфесій, представники Сенату та Конгресу США, вчені та діячі української діаспори. Праця складається з багатьох розділів, заголовки яких самі говорять за себе: “Спустошена земля”, “Реєстр смерті”, “Позиція Заходу — технологія “велика брехня”.

Цього ж таки року (1986) вийшов англійською мовою в Австралії збірник під редакцією Юрія Чумацького — Yuriy Chumatskyj. *Why is one Holocaust worth more than that of hers?*, Australia 1986, (с. 112), в якому йдеться про різні аспекти українського життя в ССРСР. Нашої теми стосується стаття Каленика Луцика — Kalenyk Lusyuk. *Regarding the Famine in Ukraine*. (с. 32—51), в якій подано для австралійського читача в загальних рисах історія голоду 1933 року.

Українським православним Братством св. Володимира в Торонто у 1988 році видається книжка “*The Great Famine in Ukraine 1932—1933*” — збірник свідчень, спогадів, доповідей та статей, виголошених та друкованих у пресі в 1983 році на відзначення 50-ліття голоду в Україні. Відповідно виходить цей збірник й українською мовою там же (с.160). Товариство присвячує цей збірник нащадкам на вічний спомин про тих, які були замучені навмисне створеним голодом, який застосувала московська комуністична влада супроти українського народу. Видання з нагоди Тисячоліття Християнства в Україні.

Серед авторів зустрічаємо прізвища: Ігоря Витвицького, о.Вол.Базилевського (свідок), д-ра Дм. Мірчука, Є. Слонівського, д-ра Вол. Душника, Ніни Строкатої, Оксани Соловей та інших. З цього збірника можемо довідатися про реакцію і протести української еміграції під час голокосту в Україні, що були передруковані із журналу “Вісті українських інженерів” від 1984 р., а також про лист Граденіґа, італійського консула до королівської амбасаді Італії в Москві “Голод і українське питання”. У листі чітко зазначена мета — “зліквідувати

українські проблеми протягом кількох місяців з жертвою від 10 до 15 млн. осіб. Нехай ця цифра не здається перебільшеною. Я тієї думки, що її перевищили і що, мабуть, вже її досягли” (с. 154).

Немало цікавих фактів подає у статті В. Душний “Реакція і протести української еміграції під час голодового голокосту в Україні” (доповідь від 19 листопада 1983 року).

Зокрема, 14 липня 1933 р. у Львові створено “Громадський Комітет для помочі вмираючим у Советській Україні”. 24 серпня 1933 р. на день св. Ольги в католицькому журналі “Нива” Український Католицький Єпископат помістив протест “Україна в передсмертних судоргах”, в якому єпископи закликали засудити большевицький варварський режим і допомогти матеріально вмираючим. Протест підписали митрополит А. Шептицький, єпископ Гр. Хомишин (Станіславів), Йосафат Коциловський (Перемишль), Никита Будка (єп. Патару), Гр. Лакота (Перемишль), Ів. Бучко (Львів) та Ів. Лятишевський (Станіславів).

У Відні кардинал Теодор Інніцер, католицький архієпископ Австрії, зиніціював “Міжнародний Допомоговий Комітет” і вислав спеціальну петицію до Ліги Націй в Женеві генеральному секретарю Конгресу Європейських Меншостей. 29 вересня 1933 р. Йоган Людвіг Мовінкель, прем’єр-міністр Норвегії, виніс справу на слухання на сесію Ліги Націй.

Автор статті зазначає, що були нечисленні свідки-втікачі, яких, правда ніхто не слухав. Американка — українського походження Марта Стебело добилася до преси, “оповідала американським і англійським журналістам по повероті до Америки про страхіття, які вона бачила в Україні” (с. 52).

В. Душний наводить і багато інших прикладів, які, на жаль, навіть у сумі не дали бажаного результату, бо світ не був зацікавлений чути про голод. Автор перераховує десятки письменників, журналістів, науковців різних національностей, що визнали “голод в Україні як продуманий політичний курс для знищення українського народу, як найчисленнішого “ворога” советського режиму” (с. 56).

З’являлися праці не тільки англійською мовою. Напр., німецькою можна назвати “Der ukrainische Hunger-Holocaust“ Eine Dokumentation herausgegeben und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko — Verlag Helmut Wild, Sonnenbrühl, 1988 (с. 309) — документація з політичних архівів міністерства закордонних справ, Бонн.

Автор Дмитро Злепко в передмові до свого видання зазначає: “Якщо якийсь уряд світу, не має значення за допомогою яких інстанцій, установ чи органів, не має значення, коли і де, віддає накази, чи допускає вбивства людей, то ми розглядаємо його виключеним з людського суспільства. Не може існувати жодного обґрунтування для знищення людського життя” (с. 4).

Книжка є цікавою тим, що містить окремі акти щодо тогочасного життя в Україні. Подаємо деякі з них:

— звіт про “Страшну ситуацію на Україні” довіреної особи в Харкові, 18 травня 1933 р.: “з’їдають людське м’ясо, вже немає як ховати мерців, самогубства відомих письменників” (с. 160);

— Німецьке посольство в Ризі, 15 липня 1933 № А-675. “Цілком таємно! В міністерство зовнішніх справ — Берлін. Додаток до звіту від 15.6.33-А-675. Звіт італійського власника магазину в Москві про “жахливі сцени голоду”, канібалізм, побачений під час подорожі на Кавказ та по Україні” (с. 167). (порівняння до значно кращої ситуації робітників та інших в Москві);

— відповідальний за економіку при німецькому посольстві. “Москва, 19 вересня 1933. Міністру харчування та сільського господарства Рейху — Берлін. (Додаток). Таємно! Не публікувати. Голод в Радянському Союзі (Додаток 2). Таємно! Не призначено для публікування. Урожай в Радянському Союзі. Додаток 1.: області голодування, причини, колективізація і селянство, вмираючі від голоду, число мертвих від 10 мільйонів. Додаток 2.: Закон про захист сільського господарства, колгоспи, недовіра селян. (с. 188) (кордон голоду на думку Шіллера, відповідального за економіку при німецькому посольстві, починався приблизно у східній частині — 54 широти, в західній — 52 широти)”.

Висловлена думка про те, що зовнішньополітичним інтересом Радянського Союзу, як і перед цим, є Німеччина. Можливо, це пояснює принаймні одну з причин нехтування голоду на Україні німецькою стороною.

Не можемо оминати книги, де подані описи подорожей Україною, Кримом, Північним Кавказом кількох мандрівників, які правда, не були українцями, але книжки яких видавав Канадський Інститут Українських Студій, університет в Альберті “The Soviet Famine 1932 — 1933: An Eyewitness Account of Conditions in the Spring and Summer of 1932 by Andrew Cairns”, Едмонтон, 1989 р.

Українці діаспори намагаються передати свої знання про голод і наймолодшим, найкращим доказом чого є видання “Говорить Четверте покоління. Голод 1933 моїми очима”, Торонто, СФУЖО 1997 (с. 71).

Зворушливий збірник праць дітей та молоді, що були нагороджені на 14-му Літературному Конкурсі ім. Марусі Бек, підготовлений Світовою Федерацією Українських Жіночих Організацій.

Конкурсних робіт надійшло близько сотні, а географія авторів — від Вінніпега до Одеси. Про все це сповіщає у передмові письменниця Леся Храплива-Щур із Канади. Сучасні українські діти, сучасна молодь, де б вона не проживала, не сміє забувати про трагедію свого народу, повинна усвідомлювати, хто був і є ворогом її Батьківщини, повинна цінувати державність свого народу. Четверте покоління сказало своє вагоме зболене слово.

На закінчення хочемо назвати монументальне видання, підготовлене вже в Україні, до видруку якого причетний знаний український меценат зі США Мар'ян Коць. Це — “Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах”, Київ — Нью-Йорк, 1999. (т. 1. — 705; т. 2. — 611). Тільки співпрацюючи, використовуючи матеріали тут і там, зможемо якнайповніше відтворити картину голодомору. І нинішній сумноювлений рік повинен був би стати поважною віхою на цій дорозі дослідження. Мусимо визнати, що внесок нашої діаспори тут воістину вагомий.